

СИНКРЕТИЗМ ЯК КУЛЬТУРОТВОРЧА ІНТЕНЦІЯ

Анотація. Розглянуто особливості феномену синкретизму в релігії, психології та мистецтві. Досліджені основні риси релігійного синкретизму, визначено синкретизм у психології як властивість системи сприйняття світу дитьми та в мистецтві як синкретизм художньої образності.

Ключові слова: синкретизм, синкретичне бачення, полісинкретизм, світогляд, егоцентризм.

Аннотация. Рассмотрены особенности феномена синкретизма в религии, психологии и искусстве. Исследованы основные черты религиозного синкретизма, обозначен синкретизм в психологии как свойство системы восприятия мира детьми и в искусстве как синкретизм художественной образности.

Ключевые слова: синкретизм, синкретическое видение, полисинкретизм, мировоззрение, эгоцентризм.

Summary. The article describes the characteristics of the phenomenon of syncretism in such areas of culture as religion, psychology and art. The basic features of religious syncretism were studied, syncretism in child psychology as a property of perception of the world and in art as syncretism of artistic imagery were defined. Religious syncretism is a process of connection of different elements, beliefs and cults, during their co-operation with one another and formation of a new, integral system of world view. One of the

known examples of religious syncretism is heathen syncretism of epoch of antiquity and Christian syncretism. Heathen syncretism foremost can be found in a Hellenistic period of Greek culture which by itself was the synthesis of different religious and philosophical ideas of Greece and orient. Christian syncretism appeared during the beginning and formation of Christianity. It is a combination of heathen and Christian world view. Syncretism in psychology is a property of child's system of the world perception, which consists of combination of quite different phenomena of reality without their detailed analysis. This period takes place in life of everybody. In art syncretism brighter of all becomes apparent as syncretism of artistic vividness, which unites the different categories of artistic creation – space, time, appearance of author, aesthetically beautiful ideal of epoch, genre, subject and others like that. The origin of artistic work is impossible without the origin of image. Birth of image is related to perception of reality. However foremost an image is matured and formed in the conceptions of an artist. Syncretism of artistic vividness consists of the internal subjective world which often is not the exact reflection of reality, but is the invented fantastic vision. In the conception of an artist the real world can acquire high-quality new lines and can combine in it different and sometimes opposite things.

Key words: syncretism, syncretized vision, poly-syncretism, world view, egocentrism.

У сучасних умовах світоглядні уявлення і переконання людини формуються в контексті плюралізму, розмаїття думок і поглядів на різні аспекти людського буття. На сьогодні актуалізується світоглядний синкретизм як одне з основних понять філософії та культури, що зумовлено зростаючим впливом інтеграційних процесів у контексті глобалізації всього культурного життя суспільства.

Пояснення терміна “синкретизм” уперше запропонував Плутарх у роботі “Moralii”. “Синкретизмом є об’єднання проти спільного ворога аналогічно до дій грецьких міст” [7, 71]. Особливо широко термін “синкретизм” застосовували в пізній античності при змішанні релігій Давньої Греції та Сходу. “Синкретизм грецьких та східних релігійних складових утворює якісно нове бачення світу” [8, 142]. На сьогоднішній день синкретизм виявляє себе в різних галузях культурної діяльнос-

ті людини. Глибина поняття дозволяє використовувати його в багатьох галузях культури, зберігаючи при цьому центральне значення — неподільність складного явища на прості компоненти. Так, у релігії синкретизм — це поєднання різних елементів у межах одного вірування, у психології — властивість системи сприйняття світу дитьми, нерозчленованість психічних функцій на ранніх етапах розвитку дитини, у мистецтві — це синкретизм художньої образності, яка об’єднує різні категорії художньої творчості.

Надзвичайно важливим проявом світоглядної культури є картина світу, яку творить релігійно орієнтована свідомість людини. Релігійний світогляд (релігія) був і залишається одним із найвпливовіших типів світоглядної культури. Саме тому дослідження феномену релігійного синкретизму було і залишається актуальним для багатьох дослідників.

У релігієзнавстві синкретизм трактується як органічне чи еклектичне поєднання кількох релігійних систем, що найчастіше виникає при поєднанні одного релігійного вчення на території з традиційно іншим віровченням. Під релігійним синкретизмом розуміється об'єктивний процес з'єднання, злиття різних елементів, вірувань і культів у ході їх взаємодії одних з іншими та утворення нової цілісної системи світогляду, світовідчуття і культури зі своєю специфічною структурою. Слід зазначити, що синкретизм відрізняється від релігійного плюралізму (це мирне співіснування чи поділ впливу між кількома конфесіями чи релігіями без їх злиття).

Концепція релігійного синкретизму представлена різними точками зору:

1. Релігійний синкретизм постає синонімом “побутової асиміляції”, для якої характерне нашарування християнських вірувань на язичницьку основу. При зустрічі християнства та язичництва останнє протягом багатьох століть залишалося значно сильнішим, тому що язичництво корінилося в самих основах народного життя де ритуально-побутові форми набули сили міцної традиції [12, 162–163].

2. Терміном “релігійний синкретизм” позначається взаємопроникнення релігійних уявлень при зустрічі двох або більше релігій, що розрізняються за рівнем розвитку. При цьому релігійний синкретизм розглядається з трьох точок зору. По-перше, як проникнення менш розвинутих культів у більш розвинуті, прикладом чого є всі елементи анімізму, фетишизму і магії в християнстві. По-друге, як проникнення елементів більш складних культів у менш складний, який все-таки зберігає цілісність своєї основної концепції. По-третє, як поєднання уявлень та культових дій кількох складних релігій [4, 338].

3. Полісинкретизм вказує на те, що основні історичні форми релігії є складними синкретизованими структурами. Кожна з так званих “догматичних” або “вищих” релігій не є унікальною самою по собі, а являє собою історичний синтез різних релігій. Отже, релігійність того чи того народу є результатом певного впливу різних релігійних систем, коли відбувається численна синкретизація і пересинкретизація релігійних феноменів [3, 102].

Одними з відомих прикладів релігійного синкретизму є язичницький синкретизм епохи Античності та християнський синкретизм. Язичницький

синкретизм передусім виявляє себе в елліністичний період грецької культури, яка є своєрідним неповторним синтезом різних релігійних і філософських уявлень Давньої Греції та країн Сходу. Для періоду еллінізму є характерним зростання ролі релігії в суспільному і культурному житті. Якщо раніше участь в релігійних церемоніях вважалася громадянським обов'язком людини, актом перевірки її політичної благонадійності стосовно свого полісу, то тепер вона шукає в релігії забуття та спасіння від страху самотності та смерті. Саме вплив східних релігій породжує бажання зосередитись на спасінні душі і відсторонитись від навколишнього світу, змінити який людина не має змоги. Слово “спасіння” (soteria) уперше вживається в елліністичній релігії [2, 392].

Вплив Сходу простежується у трансформації традиційного грецького пантеону богів. Греки і македоняни, що розселилися по Близькому Сходу, принесли туди свої культу олімпійських божеств, яким вони вклонялися. На нових місцях традиційні грецькі боги зазнали серйозної трансформації під впливом більш розроблених і давніх східних релігійних систем. Культ грецьких богів — Зевса, Аполлона, Гермеса, Афродіти набувають нових рис, запозичених у божеств Сходу — Ормузда, Кібели, Мітри, Аттиса, Ісїди та ін. Ісїда поєднала в собі багато рис грецьких богинь і стала своєрідним універсальним культом єдиного жіночого божества [2, 297–298]. Характерним для язичницького релігійного синкретизму є не лише об'єднання функцій грецьких та східних рис в системі традиційних грецьких або східних богів, а й виникнення синкретичних нових божеств. Найвиразнішим прикладом є культ Сарапіса в Єгипті, розроблений грецькими і римськими жерцями.

Християнський синкретизм проявляється під час зародження та становлення християнства. Язичницько-християнський синкретизм можна пояснити тим, що язичники (зокрема простолюд) вороже сприймали нову релігію і впродовж тривалого часу не могли звикнути до неї. Деякі положення християнської релігії сприймались більш позитивно лише тому, що були суголосні язичницькому світорозумінню. “Специфічний релігійний досвід селян спирався на те, що можна було назвати космічним християнством, вони розуміли християнство як космічну літургію. Воскресіння Христа позитивно сприймалося людьми, тому що воно суголосне з

образом весни та воскресінням природи” [12, 156].

Значна частина народної релігії дохристиянської доби вижила та збереглася, набуваючи форми календарних свят і трансформувались в культ святих. Церкві довелося “християнізувати” особистості богів і язичницькі міфи, які ніяк не піддавалися знищенню. Значно вплинула на християнство філософія елліністичного періоду, особливо філософські концепції стоїків і неоплатонізм. Раннє християнство було своєрідним синтезом євангельської та апостольської ідеології та філософії пізньої Античності. Апологети християнства та майже всі представники патристики здобули якісну античну освіту, що давало їм змогу порівнювати та зіставляти між собою вчення Античності та основних положень християнства.

Метою апологетів було показати, що деякі положення християнства можна знайти в творах античних мислителів. Отже, з одного боку, християнство формує свою систему поглядів і поняттєвий апарат, а з іншого — спирається на античну спадщину. Християнська мораль поєднала досягнення пізньоантичних філософських систем, проте підкорила їх релігії. Найближче до християнського світогляду підходить неоплатонізм, він найбільше суголосний з концепціями християнства. Прикладом може бути розуміння Бога як Єдиного Начала, першопричини всього. Найбільша мета людини — зближення з Богом (Першоєдиним). Перед Богом будь-яке знання втрачає смисл, істина невіддільна від нього. Слід зауважити, що хоча у православ’ї та дохристиянських віруваннях спостерігаються подібні риси, не можна зводити процес синкретизації до пристосування язичництва до православ’я або навпаки. Язичницько-християнський синкретизм — це багатоманітне ґрунтовне переосмислення дохристиянських елементів у новій православній системі.

Не менш актуальним є розгляд феномену синкретизму в психології. Синкретизм в психології — це властивість системи сприйняття світу дітьми, яка полягає в поєднанні в одне ціле зовсім різних явищ реальності без їх детального аналізу. Цей період має місце в житті кожної людини. Першими дослідниками, які вказали на наявність синкретизму в мисленні дитини, були швейцарські психологи Е. Клапаред та Ж. Піаже. Вони вважали синкретизм основною характеристикою дитячого мислення, яка пояснює неспроможність дитини до

логічного міркування, через тенденцію замінити синтез зіставленням. Ж. Піаже вважав синкретизм результатом егоцентричного мислення дитини. Корені егоцентричного мислення він убачав у двох обставинах: перша полягає в асоціальності дитини, тобто від неї ще не вимагається більшості тих правил, які диктує суспільне життя. Дитина живе, переважно керуючись принципом задоволення, і лише згодом починає керуватися принципом заборон, що їй накидає суспільство (на цьому ж наголошує теорія психоаналізу); другу обставину визначає своєрідний характер практичної діяльності дитини, гра. “Дитина грається, а не працює, саме це приводить її до вигадки і фантазування” [5, 376].

Думка в дитини більш егоцентрична, ніж в дорослого. Реалістичне мислення є пізнішим продуктом, накинутим ззовні за допомогою тривалого і систематичного спонукання соціального середовища. Перші спроби позбутися егоцентризму виникають у дитини на 7–8 році життя — саме в цей період вона починає не лише реагувати на думку соціального середовища, а й засвоювати її. До певного віку дитині вистачає свого суб’єктивного розуміння всіх речей реальності.

Згідно з Ж. Піаже, розум дитини працює ніби в двох різних площинах, які розташовані одна за одною, — нижній і верхній. Робота, що відбувається в нижній площині, в перші роки життя набагато важливіша, саме в ній розум дитини перебуває триваліший час. “Це справа самої дитини, яка невпорядковано привертає до себе і кристалізує навколо своїх потреб все, що здатне їх задовольнити. Це площина суб’єктивності, бажань, ігор, примх. Саме ця площина і є синкретичною” [5, 381]. Верхня площина, навпаки, поступово вибудовується соціальним середовищем, тиск якого дитина з часом відчуває на собі щоразу більше. Це площини об’єктивності мови, логічних понять, тобто реальності. Спочатку ця площина занадто тонка, нерідко вона гнеться і руйнується, а елементи, що складають її, падають в нижню площину і змішуються з елементами, що належать до останньої. Дитина живе в двох світах, все соціальне з початку видається чужим для неї, а внутрішній суб’єктивний світ, навпаки, є для неї ближчим і зрозумілішим. Саме спираючись на нього дитина і пояснює собі реальність.

Дитячі виправдання і пояснення певного явища мають суб’єктивний характер. Наприклад, під час гри в дитини виникає бажання пояснити певну по-

дію або явище реальності, не так як є насправді, а так як їй того хотілося б. Гра спонукає дитину до фантазування і створення такої реальності, в якій можуть існувати зв'язки між зовсім різними речами. Дуже часто гра в дитини являється відходом від реального світу і створенням свого власного (фантастичний світ). Досвід у дитини формується з різних, “вихоплених” з реальності фрагментів, які здаються їй зрозумілими і нерідко змішуються з фантастичними, вигаданими уявленнями про реальність. Саме в цьому і полягає егоцентричне мислення дитини, результатом якого виявляється синкретизм — поєднання в одне ціле зовсім різних понять.

На думку Ж. Піаже, причина виникнення такого мислення полягає у тому, що до 7–8 років дитина ще не налаштована прислухатись до думки інших людей. Розумова діяльність взагалі не є повністю логічною. Людина може бути розумною і водночас не виявляти цілковиту логічність. Логічна діяльність передбачає доведення, пошук істини. Потреба у перевірці своїх уявлень про світ і пошук дійсно істинного знання виникає в людини доволі пізно. Згідно з твердженнями Піаже, думка починає слугувати безпосередньому задоволенню потреб набагато раніше, ніж спонукає себе шукати істину, тому мислення дитини можна назвати більше спонтанним, ніж логічним. Найбільш спонтанне мимовільне мислення — це гра або певне фантастичне уявлення, яке дозволяє прийняти будь-яке бажання за здійсненне. Часто дитина пов'язує те, що хоче пізнати (поки що невідоме для неї), з тим, що вона вже пізнала (попередні уявлення про світ), навіть тоді, коли ці уявлення зовсім не збігаються з наявним пізнаванням явищем або суперечать йому. Іноді синкретизм є поясненням чогось незрозумілого за допомогою порівняння його з уже знайомими різними речами — навіть якщо ці речі в засаді не мають нічого спільного з тим, що потрібно пояснити. Дитина може пов'язати дві зовсім різні думки лише тому, що в них є однакове слово чи словосполучення. “Синкретизм — це суб'єктивний синтез, тоді як об'єктивний синтез передбачає аналіз” [5, 114].

Проте слід зазначити, що дитина не завжди мислить синкретично, а лише в тих сферах, у яких ще не має практичного досвіду реальності. Поступово під впливом соціального середовища в дитини починається відхід від синкретичного бачення реальності, егоцентричне, суб'єктивне мислення

поступово поступається об'єктивному. Дитина починає зіставляти свої думки з думками інших людей. “Тільки зіткнення нашої думки з чужою викликає в нас сумнів і потребу в доведенні. Тільки в суспільстві дитина може поступово звільнитись від синкретичного мислення” [5, 390].

Егоцентричне мислення є важливою складовою творчої діяльності людини. Однак живучи паралельно в цих двох світах, необхідно розрізняти тонку межу між ними і все ж таки бути більше спрямованим до реального світу. Світ кожної людини — це світ цінностей, які слугують орієнтирами її життя. Однією з основних цінностей, що визначає життя людини, є мистецтво. В мистецтві синкретизм найвиразніше проявляється як синкретизм художньої образності, яка об'єднує різні категорії художньої творчості — простір, час, образ автора, естетичний ідеал епохи, жанр, сюжет тощо. Мистецтво як одна з форм духовної культури ґрунтується на образній основі. Категорія образності розглядається в системі природи художнього твору, а ширше — є структурною одиницею категорії художньої свідомості. Поняття образності виникає на рівні пізнання природи твору. Синкретизм художньої образності у художньому творі реалізується на всіх рівнях, починаючи з синкретизму стилів, який зумовлений передусім тим, що митець не може існувати в рамках одного стильового напрямку (хоча його творчість, зрозуміло, має певну домінанту) та закінчуючи явищами синкретизму на рівні образів-персонажів. Саме на рівні виникнення образів-персонажів синкретизм проявляється найбільш яскраво.

Для автора будь-якого художнього твору вихідною точкою є цілісна картина, образ, що виникає миттєво, “твір напередодні твору” [9, 188]. Цей образ виникає як щось самостійне, тривожне, невиразне, як певне неструктуроване поле звуків, фарб, слів, ліній, смислів тощо. Труднощі розуміння людиною мистецтва — це труднощі “відкриття” для себе художніх образів, розуміння їх високого значення і насолодження їх високою красою. Проблема художнього образу включає в себе багато питань, які стосуються і становлення художніх образів, і їх функціонування в суспільстві. Народження художнього образу пов'язане зі сприйняттям дійсності. Він виникає на основі цього живого споглядання та є результатом глибокого осмислення і складної духовної переобробки багатьох життєвих

сприйняттів і уявлень. Однак передусім художній образ довго виношується і формується в уявленні митця.

Духовне перетворення життєвих сприйняттів і естетичних уявлень від предметів у художній образ, тобто сама творчість є процесом пізнання світу, засобом уявлень про цей світ. Проте в художньому творі не тільки відображається зовнішній світ, об'єктивна реальність, а й виражається внутрішній світ, суб'єктивна реальність — як персонажів, що зображуються художником, так і самого художника як неповторної особистості. Це і є найголовнішим у художньому творі. У своїх творах митець не лише відображає навколишній світ і всі його деталі, а й виявляє своє ставлення до цього світу. Як зазначав О. Роден у заповіді молодим художникам, які прагнули присвятити себе мистецтву: “Якщо у творі немає внутрішньої правдивості, в ньому немає і мистецтва. Справжній художник завжди виражає те, що думає і не боїться знищити існуючі норми” [9, 193]. Твір мистецтва є якісно новою реальністю, створеною людиною, яка поєднує об'єктивний та суб'єктивний світи. Синкретизм художньої образності полягає у тому, що внутрішній суб'єктивний світ часто не є достеменним відображенням реальності, а є вигаданим фантастичним баченням. В уявленні художника реальний світ може набувати якісно нових рис і поєднувати в собі різні, а інколи і протилежні речі.

Художній образ — продукт уяви і фантазії — має на людину ідейно-емоційний вплив іноді навіть більший ніж безпосередньо оточуюча реальність. Ця особливість мистецтва дає йому можливість духовно доповнювати те, чого бракує людині в житті, компенсувати за допомогою уяви задоволення багатьох потреб. “Людина не може примиритися з необхідною обмеженістю свого існування, і мистецтво дозволяє їй прожити тисячі життів, брати участь у захопливих подорожах і пошуках. Ця сила мистецтва називається компенсаційною або компенсаторною функцією” [9, 231]. Такою функцією мистецтво володіло завжди, проте в деякі епохи художнього розвитку, вона висувалася на центральне місце, наприклад в кризові періоди історії, коли дуже сильно загострюється конфлікт між реальністю та ідеальними прагненнями людей.

Здатність художньої творчості створювати ілюзорний світ, який не лише відображає реальність, а й доповнює її фантастичними уявленнями, здат-

ність фантазією викликати реальні переживання і доповнювати тим самим обмеженість нашого життєвого досвіду, може діяти в різних напрямках. Однією з найпоширеніших теорій ХХ ст. є теорія мистецтва як компенсації, висунута З. Фрейдом. Фрейд вважав, що існує вічний конфлікт між неусвідомлюваними потягами людини, які переважно мають сексуальний і агресивний характер, та її свідомістю, обумовленою вимогами суспільства і культури. Люди, які багато в чому незадоволені навколишньою дійсністю, живуть у світі фантазій, де намагаються згладити недоліки реального світу та уявляють собі здійснення своїх мрій. Однак, на думку Фрейда, “якщо ворожа дійсності особистість має художню обдарованість, вона може виражати свої фантазії не симптомами хвороби, а художніми творами, уникаючи неврозу і повертаючись таким шляхом до реальності” [11, 180]. Саме таким з позиції психоаналізу є джерело художньої творчості, до того ж не лише в онтогенезі, а й у філогенезі, періоді “дитинства людства”. Фрейд стверджує, що мистецтво не почалося як “мистецтво для мистецтва”, а з самого початку свого виникнення мало компенсаторне значення. “Ілюзії, створені фантазією художника, занурюють нас в “м'який наркоз”, який однак не є достатньо потужним, щоб примусити забути про реальне нещастя” [11, 199]. Проте для самого художника мистецтво відкриває інший шлях до реальності: “отримуючи вдячність і захват, він завдяки своїй фантазії, досягає в реальності того, що до цього моменту досягав лише у фантазії: визнання, влади та кохання жінок” [11, 203]. Таким чином, мистецтво для його творців стає засобом реальної компенсації життєвих благ.

Суперечливість цієї концепції мистецтва полягає не в тому, що в ній наголошується на компенсаційному значенні мистецтва, яке, безперечно, має місце. Проте в теорії Фрейда компенсаційна функція мистецтва непомірно абсолютизується та ігнорує його інші функціональні ролі, передусім пізнавальну та соціоутворювальну. Внаслідок цього сама компенсаційна функція мистецтва трактується Фрейдом досить обмежено — лише як втілення нереалізованих безсвідомих бажань, переважно сексуальних.

Іншу теорію компенсаційної функції мистецтва пропонує французький філософ М. Дюфррен. У 1979 р. на міжнародній конференції з естетики він виголосив доповідь, в якій зауважив, що справ-

жне мистецтво — це утопічна практика. Згідно з Дюфренном, утопічна практика — це не просто створення утопій: “це, передусім, рух та підкорення вигадці. Поза нормами, без зразків, без засобів, хоча вона і має на увазі якусь мету, її горизонт не чіткий, мета і завдання не визначені й не концептуалізовані. Її породжує почуття нестерпності життя. Вона заперечує установлений порядок” [1, 279]. Потребу у створенні творів мистецтва (так звану утопічну практику) Дюфренн пояснює таким чином. Сучасне буржуазне суспільство з його конфліктами і контрастами, починаючи з економіки і закінчуючи духовною сферою, з його жорстокістю до життя людей, з нервовими перевантаженнями та особистісними напругами не може не породжувати “гостру потребу в духовних наркотиках”, саме тому і виникає мистецтво з гіпертрофованою ком-

пенсаційною здатністю. Воно підміняє дійсність солодкою вигадкою, фантазією або, навпаки, навіть такі кошмари, після яких буденне життя може видатися раєм.

Якщо підходити до компенсаційної функції мистецтва історично, то стане зрозуміло, що без врахування її дії не можна зрозуміти ні виникнення художніх творів, ні їх функціонування. Проявляючи свою компенсаційну роль, мистецтво не може не виконувати інших функцій: пізнавати світ, оцінювати його явища, викликати свій ідейно-емоційний зміст, бути засобом спілкування між людьми і засобом виховання особистості тощо. Проте, з іншої сторони жодна з цих функцій не може бути художньо здійснена, якщо художник не створює особливий духовний світ, який ідеально доповнює світ реально існуючий.

Література:

1. Долгов К. М. Эстетика Карла Дюффрена / К. М. Долгов. – М., 1975.
2. Зелинский Ф. Ф. Религия эллинизма / Ф. Ф. Зелинский. – Томск, 1996.
3. Кудряшов Г. Е. Динамика полисинкретической религиозности / Г. Е. Кудряшов. – Чебоксары, 1974.
4. Маторин Н. М. К вопросу о методологии изучения религиозного синкретизма / Н. М. Маторин. – Ленинград, 1934.
5. Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка / Ж. Пиаже. – М., 1994.
6. Плотин. Эннеады / Плотин. – Т. 1. – К., 1995.
7. Плутарх. Моралии / Плутарх. – Харьков, 1999.
8. Садохин А. П. Мировая культура и искусство / А. П. Садохин. – М., 2001.
9. Столович Л. Н. Жизнь. Творчество. Человек / Л. Н. Столович. – М., 1985.
10. Фрейд З. Психологические этюды / З. Фрейд. – М., 1981.
11. Фрейд З. О психоанализе. Пять лекций / З. Фрейд // Хрестоматия по истории психологии. – М., 1980.
12. Элиаде М. Аспекты Мифа / М. Элиаде. – М., 2005.